

HANA ŘEHULKOVÁ

JAN PATOČKA O INGARDENOVĚ POJETÍ LITERÁRNÍHO DÍLA

Patočka o Ingardenovi

V jednom z dopisů Václavu Richterovi z roku 1950 píše Jan Patočka: „[...] možná, že uděláme dobře, když se budeme zatím držet pokusů o rozbor vrstev smyslu uměleckého díla, i když to má nebezpečí, jako ta, jež ukazují eminentně ty Ingardenovy formalistické výpotky. V tom není kouska ducha a plodnosti: analyzování pro analyzování. Schlechte Unendlichkeit. Aby analýza byla k něčemu, musí přece dát nakonec konkrétní věci porozumět, udělat ji průhlednou.“¹ Patočkův vztah k filozofickému myšlení Romana Ingardena však nebyl vždy takto nekompromisní, a to i přesto, že mnohé z nemírněné kritiky soukromé korespondence přetrvávalo v Patočkově interpretaci Ingardenova díla i nadále.

Jednu z prvních Patočkových dochovaných poznámek o Ingardenovi můžeme nalézt v jeho referátě z roku 1934 o Osmém mezinárodním filosofickém kongresu, který se konal v Praze. Ingarden zde Patočku zaujal svým vystoupením v diskusi proti K. Ajdukiewiczovi: „*Nejzajímavěji z odpůrců promluvil Polák Ingarden ze Lvova (žák Husserlův); ukazoval, jak logistický pokus převést vědu na empirickou přírodovědu a matematiku s logikou na řadu tautologií se zaplétá do týchž nesnází, z nichž obviňuje logistika filosofii.*“² Tato událost se musela Patočkovi silně zapsat do paměti, protože ji zmiňuje ještě i v roce 1976 ve svých *Vzpomínkách na Husserla*, kde však již Ingardena líčí jako „velmi jemného analytika a kritika husserlovského

¹ Jan Patočka, *Dopisy Václavu Richterovi*, Praha: OIKOYMENH 2001, s. 27–28.

² J. Patočka, Osmý mezinárodní kongres v Praze, in J. Patočka, *Češi I*, Praha: OIKOYMENH 2006, s. 490.

transcendentalismu“.³ Roku 1970, zasažen zprávou o Ingardenově úmrtí, hovoří o něm Patočka už jako o jednom z nejvýznamnějších fenomenologů vůbec. Na Ingardenovi oceňoval především houževnatý přístup ke studiu fenomenologie, jejíž metodu a základní témata se snažil jak s kritickým přístupem, tak s úctou k Husserlovu dědictví rozvíjet.⁴

Ingarden se zabýval především obecnými otázkami ontologie, které shrnul ve svém opus magnum *Spor o existenci světa*. Přesto se možná nečekaně proslavil nejvíce právě svými pracemi *Umělecké dílo literární* a *O poznávání literárního díla*, jež představují filozofickou analýzu podstaty literárního díla a způsobů jeho poznávání. Patočka se i přes svůj pozitivní vztah k literatuře teoreticky estetickými či filozofickými aspekty literárního díla systematicky nezabýval. Přesto lze v jeho tematicky bohatém filozofickém díle nalézt několik studií reflektujících literaturu či využívajících literární díla k explikaci fenomenologických problémů. Snad právě proto Patočka opakovaně vyzdvihuje obdobnou motivaci Ingardenova zájmu o literární dílo – tou totiž nebylo ani tak literární dílo jako předmět estetického či uměleckého zájmu, ale jako předmět, který dle Ingardena stojí na rozhraní ideální a reálné podstaty. Umělecké dílo literární považoval autor stejnojmenné publikace za předmět intencionální, čímž se mu stávalo příkladem vhodným pro analýzu hraničních otázek fenomenologické ontologie.

Patočkův zájem o Ingardenovo dílo pokračoval ještě v roce 1972, kdy publikoval dvě studie o Ingardenově pojetí obrazu – *K Ingardenově filosofii malířského díla*⁵ a *K Ingardenově ontologii malířského díla*.⁶ Cílem tohoto příspěvku však bude Patočkova reflexe Ingardenova pojetí uměleckého díla literárního, a to jak ve vztahu k jeho chápání literatury, tak s ohlednutím na kritiku vyslovenou v dopise z roku 1950.

Patočkova reflexe Ingardenova pojetí literárního díla

Ingarden charakterizuje umělecké literární dílo jako intencionální předmět, jehož podstata tkví v tzv. podstatné anatomii, která je tvořena čtyřmi heterogenními vrstvami (vrstva zvukových útvarů, vrstva významových celků, vrstva schematických aspektů a vrstva znázorněných předmětností), přičemž heterogenost vrstev je dána odlišností jejich materiálu a funkce,

³ Srov. J. Patočka, Vzpomínky na Husserla, in *tamtéž*, s. 636.

⁴ J. Patočka, Roman Ingarden, in J. Patočka, *Umění a čas II*, Praha: OIKOYMENH 2004, s. 45.

⁵ J. Patočka, K Ingardenově filosofii malířského díla, in J. Patočka, *Umění a čas I*, Praha: OIKOYMENH 2004, s. 489–501.

⁶ J. Patočka, K Ingardenově ontologii malířského díla, in *tamtéž*, s. 501–510.

což dle Ingardena zapříčiňuje polyfonní ráz literárního díla.⁷ Způsobem poznávání literárního uměleckého díla, tedy vztahem čtenáře a literárního díla a de facto jeho interpretací, se pak zabývá v knize *O poznávání literárního díla*.⁸ Tuto Ingardenovu práci v českém překladu pak Patočka opatřil odborným doslovem *Roman Ingarden: Pokus charakteristiky filosofické osobnosti a díla*, kde se pokouší o stručný výklad a shrnutí Ingardenova myšlení. Patočka vyzvedá jak zájem polského fenomenologa o otázky formální ontologie, tak i o dílčí problémy, na kterých platnost hypotéz z této oblasti ověřuje. Sem spadá dle Patočky i Ingardenův zájem o problémy spojené s uměleckými díly literatury. „*Klade si [Ingarden] mimo jiné otázku, zda není možno na rozbořech ryze intencionálního bytí jistých předmětů, jako jsou například významy slov, kulturní výtvoř, literární a umělecká díla, vyanalyzovat bytí ryze intencionálního předmětu a kontrastovat je pak vůči jiným způsobům bytí, ideálnímu, reálnému, bytí ryziho vědomí; pak by bylo teprve možno charakterizovat i bytí světa.*“⁹ Ingardenův zájem o intencionální předmět vysvětluje Patočka jeho snahou o kritické vymezení vůči Husserlovu idealismu. Dle Patočkovy interpretace Ingardena „[...] není možno vystačit v ontologii s pojmy reálného a ideálního předmětu a je nutno přijmout zvláštní ‚předměty intencionální‘, které se od předchozích liší celým rázem svého bytí. Intencionální předmět má s reálním i ideálním to společné, že tvoří jednotku významovou, identickou v různých intencionálních aktech, které se k němu vztahují; ale na rozdíl od předchozích mu chybí autonomní svébytnost, je cele odkázán ve svém bytí na intenci, která jej vytváří a udržuje.“¹⁰

Velkou pozornost věnuje Patočka Ingardenovu pojetí významu. Tomu se Ingarden v *Uměleckém díle literárním* věnuje na úrovni prvních dvou vrstev jeho čtyřvrstevné anatomie literárního uměleckého díla, a to vrstvy zvukových útvarů, plně pak vrstvy významových celků. Právě slovní význam je základní jednotka literárního uměleckého díla, na které se dle Ingardena ukazuje intencionální povaha literárního díla.¹¹ Pojetí významu je rovněž místem rozporu mezi Husserlovým a Ingardenovým pojetím. Patočka interpretuje Ingardenovo chápání významu následovně: „[...] znázornění, indukované slovními významy, nemůže nikdy být naprosto plné a jednoznačné, že dílo obsahuje nezbytně místa nedourčenosti, v nichž jako by vyzývalo intencionální aktivitu čtenáře k tomu, aby přijala úlohu výkonného

⁷ Srov. Roman Ingarden, *Umělecké dílo literární*, Praha: Odeon 1989, s. 41–43.

⁸ R. Ingarden, *O poznávání literárního díla*, Praha: Československý spisovatel 1967.

⁹ J. Patočka, Roman Ingarden, *pokus charakteristiky filosofické osobnosti a díla*, in J. Patočka, *Umění a čas I*, Praha: OIKOYMENH 2004, s. 407.

¹⁰ *Tamtéž*.

¹¹ Srov. R. Ingarden, *Umělecké dílo literární...*, 5. kapitola, s. 73–187.

spoluvůrce, interpreta, která ovšem nemá nic společného s libovůlí, nebo dokonce přetvořením smyslu díla.“¹²

V celém Ingardenově chápání literárního díla však zdá se Patočka nejvíce oceňuje jeho myšlenku tzv. „metafyzické kvality“, kterou Ingarden charakterizuje jako prostředek k existenciálnímu nahlédnutí skutečnosti ve třech bodech: 1. „[...] jejich zjevení představuje pozitivní hodnotu vzhledem k šedivým, beztvářým prožitkům každodennosti.“ 2. „[...] nelze je čistě racionálně určit a ‚pochopit‘ [...] a můžeme je pouze v určitých situacích, ve kterých se realizují, prostě, mohlo by se říci téměř ‚extaticky‘ spatřit.“ 3. „[...] odhalují ‚nejhlubší smysl‘ života a bytí vůbec.“¹³ Právě ve způsobu, jakým literární dílo vyjevuje tyto obtížně definovatelné metafyzické kvality, vidí Ingarden rovněž kritérium estetické a umělecké hodnoty literárního díla. Právě v těchto metafyzických kvalitách pravděpodobně totiž Patočka nalézá cestu ke „konkrétnímu porozumění věci“ – jak jej postrádá v dopise uvedeném na začátku. Ve své studii *Umění a čas* vidí v Ingardenových metafyzických kvalitách cestu k propojení otázek o podstatě a funkci uměleckých děl, když je interpretuje jako „řídící ideje“ díla.¹⁴ V Patočkově pojetí pak „Metafyzická kvalita není totožná s vrstvou ideálních obsahů obrazu. Není to fakt, že mužské a ženské postavy kolem studně ‚představují‘ setkání Jakoba s Rebekou. Je to emocionální dominanta díla, která funguje jako ucelující činitel, kolem něhož krystalizují všechny ostatní prvky.“¹⁵

Právě Patočkovu oceňování Ingardenovy teorie metafyzických kvalit a současně kritická slova o „formalistických výpotcích“, která lze doplnit mírnějšími slovy z pozdějších let, kdy Patočka označuje Ingardenovo myšlení za „svěrázně strukturalistické“,¹⁶ můžeme považovat za klíč k Patočkově kritickému přístupu k Ingardenovu pojetí literatury.

Patočka o literatuře

Jan Tlustý ve studii *Patočkova filozofie literatury*¹⁷ klade Patočkovu myšlenku o literatuře do inspiračního proudu fenomenologického zkoumání literatury reprezentovaného Ingardenem a Iserem. Stejně jako se v Ingardenově teorii odráží Husserlovo myšlení v jeho pojetí literárního díla jako intencio-

¹² J. Patočka, *Roman Ingarden, pokus charakteristiky filosofické osobnosti a díla...*, s. 408.

¹³ R. Ingarden, *Umělecké dílo literární...*, s. 292.

¹⁴ Srov. J. Patočka, *Umění a čas*, in J. Patočka, *Umění a čas I...*, s. 309.

¹⁵ *Ibid.*

¹⁶ J. Patočka, *Roman Ingarden...*, s. 47.

¹⁷ Jan Tlustý, *Patočkova filozofie literatury*, *SPFFBU, Bohemica litteraria* 53, 2007, řada V, s. 45–50.

nálního předmětu, klade Patočka důraz na vztah literatury a smyslu.¹⁸ Tuto tezi vyslovuje Tlustý na základě Patočkova textu *Spisovatel a jeho věc*,¹⁹ kde autor rozvíjí fenomenologické pojetí literatury ve vztahu k Husserlovu pojmu životního světa. Za hlavní úkol spisovatele totiž označuje tzv. objektivizaci slova: „*Spisovatelství je důsledkem procesu postupné objektivizace slova a jejího zpětného vlivu na člověka a jeho možnosti.*“²⁰ Ta je podstatně závislá na jazyce, který chápe jako neodlučitelně spjatý s mluvní situací. V této souvislosti navazuje na Husserlův pojem „okasionální významy“,²¹ kterými je řeč zapuštěna do světa.²² Řeč pak ve vyprávění zachycuje svět v jeho celistvosti: „[...] vyprávěním postihujeme nejen jednotlivosti, nýbrž celkový smysl věcí, funkčně účelovou souvislost.“²³ Vyprávění je posléze fixováno písmem. Výsledkem tohoto vývoje jsou dle Patočky tři možnosti užití literatury: 1. zprostředkování kontaktu a uchování dokumentu; 2. definování významů; 3. zachycení životního smyslu.²⁴ V třetí možnosti vidí Patočka nejhlavnější úlohu literatury: „*Je základní rozdíl mezi smyslem pouze prožívaným a mezi smyslem výslovně zachyceným, protože formulovaným. [...] prožívání neformulované je poloviční, polovičaté prožívání, protože původní směr našeho života je nikoli k sobě, nýbrž k tomu, čím život se zabývá, k věcem, jež nás zajímají, jimiž se zabýváme a do nichž svůj život vtělujeme a převádíme.*“²⁵ Hledání a formulace zápletky v celku vyprávění tak připodobňuje k hledání životního smyslu v přirozeném světě, který je rovněž vždy nutně celkem. Zachycení životního smyslu proto má být hlavním úkolem spisovatele, který dle Patočky stojí ve vztahu ke světu na půli cesty mezi životní praxí a filozofickou reflexí.²⁶

I přesto, že Patočka se ve svém příspěvku zajímá o úlohu spisovatele – tvůrce literárního díla, neznamena to, že by byl nutně v rozporu se základní Ingardenovou tezí o autonomii literárních uměleckých děl. Jako Ingarden hovoří o tzv. propůjčené intencionalitě, kdy se autor k dílu vztahuje v době jeho vzniku, nikoliv však již později, chápe literární díla jako nositele vlastních významů. To však neznamena, že by nebylo ve vztahu se světem

¹⁸ Srov. *ibid.*, s. 45.

¹⁹ J. Patočka, *Spisovatel a jeho věc*, in J. Patočka, *Češi I*, s. 280–293.

²⁰ *Ibid.*, s. 281.

²¹ Jedná se o takové výrazy, které nabývají významu pouze v kontextu mluvní situace (např. „včera“, „daleko“, atd.), v sémantice se pro takové výrazy zavedl pojem indexické výrazy (srov. např. Rostislav Niederle, ed., *Potřebuje Bůh indexické výrazy?* Brno: Vutium 2004).

²² Srov. J. Patočka, *Spisovatel a jeho věc*..., s. 281.

²³ *Ibid.*, s. 283.

²⁴ Srov. *ibid.*, s. 284–285.

²⁵ *Ibid.*, s. 285.

²⁶ Srov. *ibid.*, s. 290.

v jeho časové podstatě. „*Literární umělecké dílo se oprošťuje od jednotlivých situací, ale v žádném případě od situace vůbec. Významy v literárním díle se sice používají tak, že odkazují jen na sebe navzájem a přinášejí uzavřenou souvislost smyslu; přesto však pocházejí z každodenního života s jeho praktickými zřeteli. K pochopení díla už nejsou nezbytné jednotlivé situace, dílo je samostatné a má vlastní smysl; ale všechny významy vznikly z celku těchto situací, z celkové situace určité epochy.*“²⁷

Závěr

Ačkoliv Jan Patočka nevytvořil žádnou systematickou teorii literárního díla, jsou jeho postřehy o literárním díle jednou ze zajímavých součástí fenomenologického přístupu k filozofii literatury. Nejvýznamnějším představitelem tohoto problému v rámci fenomenologické filozofie je však bezesporu Roman Ingarden, s jehož dílem byl Patočka dobře obeznámen. I přesto, že se v mnoha směrech úvahy o literárním díle obou filozofů setkávají – ať už jde o analýzu literárního díla prostřednictvím hledání významu jazyka či o vnímání literárního díla jako nástroje fenomenologického zkoumání světa, lze v Patočkově interpretaci Ingardenovy teorie nalézt i kritické momenty. Tím nejvýznamnějším je Patočkovy odmítnutí Ingardenova postupu při analýze podstaty literárního uměleckého díla skrze zkoumání jeho výstavby, podstatné anatomie. Tento přístup považuje Patočka za de facto formalistický či strukturalistický, a tedy za neinformativní v důležitých otázkách vztahu uměleckého literárního díla ke světu. Patočka však ve svých diskuzích částečně opomíjí skutečnost, že tato fáze zkoumání podstaty literárního díla je pro Ingardena základem pro studium způsobů existence literárního díla. Vzhledem k tomu, jak vysoce Patočka oceňuje Ingardenovo zavedení koncepce metafyzických kvalit a ideje díla, lze předpokládat, že právě tato část Ingardenovy teorie je pro Patočkovy vlastní přemýšlení o literatuře více inspirativní než jeho slavné pojetí literárního díla jako čtyřvrstevnaté heterogenní struktury. Na druhou stranu nutno dodat, že Ingardenovo zkoumání literárního díla je ve svém pečlivém přístupu snahou o komplexní teorii ontologie literárního díla, zatímco Patočkovy úvahy o literatuře se pohybují spíše v rovině úvah dějinně společenských.

²⁷ J. Patočka, Společenská funkce literatury, in J. Patočka, *Češi I...*, s. 179.

ABSTRAKT

JAN PATOČKA O INGARDENOVĚ POJETÍ LITERÁRNÍHO DÍLA

Cílem příspěvku je představit Patočkovu recepci Ingardenova pojetí literárního uměleckého díla, a to jednak se zřetelem k Patočkově vlastní filozofii literatury, jedna s ohledem na vývoj Patočkova kritického přístupu k Ingardenově teorii literárního díla. Na základě relevantních poznámek v Patočkových odborných studiích jsou rekonstruovány možné výtky vůči Ingardenově teorii, které spočívají především v kritice Ingardenova strukturalistického, či formalistického přístupu k hledání podstaty literárního díla. Tato teze je interpretována prostřednictvím komparace s Patočkovou koncepcí filozofie literatury.

Klíčová slova: Jan Patočka, Roman Ingarden, fenomenologie, literární dílo, filozofie literatury

SUMMARY

**JAN PATOČKA ABOUT INGARDEN'S CONCEPT
OF A LITERARY WORK**

The aim of this paper is to present Patočka's reception of Ingarden's concept of a literary work of art, both with respect to Patočka's own philosophy of literature, and with regard to a development Patočka's critical approach to the Ingarden's theory of literary works. The possible objections against Ingarden's theory, which primarily lie in criticism of Ingarden's structuralist or formalistic approach to the search for the essence of a literary work, are designed on the basis of relevant notes in Patočka's professional studies. That argument is interpreted as a comparison with Patočka's conception of philosophy of literature.

Key words: Jan Patočka, Roman Ingarden, Phenomenology, Literary work, Philosophy of literature

Mgr. Hana Řehulková, Ph.D.
Seminář estetiky, FF MU
Arna Nováka 1, 602 00 Brno
Česká republika
hanarehulkova@email.cz